हे १८५७ साली स्थापन झालेल्या कलकत्ता विद्यापीठाचे पहिले पदवीधर. बी.ए. उत्तीर्ण होताच डेप्युटी मॅजिस्ट्रेट म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. पुढे ते डेप्यूटी कलेक्टरच्या पदापर्यंत होचले. सरकारी नोकरीत हिंदी लोकांना ळणारी वागणुक, बदल्या या सर्व परिस्थितीत गांचे लिखाण चालूच होते. १८५७ च्या ठावाचा कालखंड त्यांनी जवळून बिघतला ता. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, राजा राममोहन रॉय च्या विचारांमुळे बंगालमध्ये नवजागृतीची लाट गली होती. १८६५ साली त्यांची पहिली तदंबरी 'दुर्गेशनंदिनी' प्रकाशित झाली. यापाठोपाठ 'कपालकुंडला', 'मृणालिनी',

ांद्रशेखर' अशा कादंबऱ्या ांगदर्शन'मधून प्रकाशित होत

ते व त्यांचे वडील बंध् मंजीबचंद्र' हे 'बंगदर्शन'चे पादक होते. याच सुमारास वच्याविषयी सूचना आली ती ती कविता म्हणजेच 'वंदे

🍐 किमचंद्र चतर्जी (१८३८- १८९४) असे वाटते. त्यांच्याच शब्दात ते वाचण्यासारखे

"मी माझ्या तराफ्यावरून तरंगत चाललो होतो. अन् क्षितिजाच्या टोकाला अती दूर, लाटांच्या लोटाच्या वर मी पाहिले, ती मातृदेवतेची सुवर्णमूर्ती होती. होय. तीच माझी माता, माझी मातृभूमी. भूमीच्या रूपातली माता, पृथ्वीच्या रूपात असंख्य रत्नांनी अलंकृत. तिच्या रत्नखचित दशभुजा दशदिशात विस्फारल्या शक्तींच्या स्वरूपात लखलखत होती. तिच्या पदतळी शत्र छिन्नभिन्न नि हीनदीन होऊन चिरडला गेला होता. तिचा शक्तिशाली सिंह तिच्या पायांजवळच शत्रूला ओढ्न खाली पाडताना दिसत होता. अरिमर्दिनी, सिंहवाहिनी

टेबलाच्या खणातल्या कवितेची व्यवस्थापकांनी पानपूरक म्हणून मागणी केली. काहीसे नाराज होऊनच त्यांनी कविता द्यायला होकार दिला. एकदा त्यांच्या मुलीनेही सांगितले की, लोकांना हे गीत तितकेसे पसंत नाही. मला पण फारसे

महाग पडेल असे लॉर्ड कर्झनला पण त्यावेळी वाटले नसावे. १९०७ साली अरविंद घोषांनी लिहिले, "गाढ निद्रावस्थेत जागरणाच्या क्षणी बंगालच्या लोकांनी सत्यासाठी इकडे तिकडे (खींद्रनाथांच्या रेकॉर्डचा अपवाता) नष्ट

केवळ दोनच शब्द असले मंत्रवत् अक्षरांची जादू व मोहिनी इतक स्त होती की सर्व प्रकारची बंदी व बंधने इदेऊन हे

'वंदे मातरम्' गायनाचे काही विलक्षण अनुभव-

१) मा. कृष्णराव फुलंब्रीकर यांनी अनेक रागांमध्ये कंठ व वाद्यमेळामध्ये या गीताला चाली लावून दिल्या. स्वातंत्र्यपूर्व काळात रेडिओवरील कार्यक्रम संपत आला असताना एकदम 'वंदे मातरम्' म्हणायला सुरुवात केली. पण हा प्रयत्न अयशस्वी झाल्यामुळे त्यांनी रेडिओवरील कार्यक्रमांवर बहिष्कारच टाकला. दरम्यान १९३८च्या सुमारास त्यांची झिंजोटी रागावर आधारित चालीवरची रेकॉर्ड निघाली. पुढे मात्र स्वातंत्र्य मिळाल्यावर १९४७ सालच्या रेडिओ कार्यक्रमात 'वंदे मातरम' गाऊनच त्यांनी हा बहिष्कार

२) पं. ओंकारनाथ ठाकूर काफी रागात 'वंदे मातरम्' म्हणत. त्याला त्यांनी वंगीय काफी असे नाव दिले असून ही रेकॉर्ड सुमारे साडेपाच-सहा मिनिटांची आहे. मैफिलीत मात्र 'वंदे मातरम्' हे गीत 'चीज' आहे असे मानून की काय ते तासन्तास गात. ते गायन विद्वत्तापूर्ण असले तरी काहीसे कंटाळा आणणारे व गीताच्या मुळ

हेतला बाधा आणणारे वाटते.

३) वि. दे. अंभईकरांनी फार लहानपणापासून 'वंदे मातरम्' वेगवेगळ्या रागात बांधून त्याकाळच्या बहुतेक सर्वे राष्ट्रीय नेत्यांना ऐकवलं. त्याच्या प्रचाराकरिता 'वंदे मातरम् कोरस पार्टी' काढली. घटना समितीच्या सभासदांना ऐकविण्याकरिता १९४९ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आग्रहावरून स्वतः गायिलेल्या रेकॉर्डसच्या नमुना प्रती घेऊन दिल्लीला गेले. त्याच्या प्रती विक्रीसाठी बाजारात आल्या नाहीत. मात्र पुढे मोगूबाई कुर्डीकर यांच्या आवाजातील खंबावती रागातली ही चाल कोलंबिया लेबलवर बाजारात विक्रीला आली. यातले गायन फार उंच पडीतले

४) १९३९ साली काँग्रेसचे अध्यक्ष असताना नेताजी सभाषचंद्र बोस यांनी अशी इच्छा व्यक्त केली की 'वंदे मातरम्' अशा चालीत बांघावे की सर्वांना ते एकसाथ गाता यावे व सैनिकी संचलनातपण वाजवता यावे. 'आनंदबाजार पत्रिका'चे संपादक सुरेशचंद्र मुजुमदार यांच्याकडून नेताजींची इच्छा समजल्यावर विख्यात बंगाली संगीतकार तिमिरबरन यांनी दुर्गा रागात चाल बांधली, आनंदबाजार/ हिंदुस्थान स्टॅंडर्ड या लेबलवर १२" व्यासाची व ७८ गतीची ध्वनिमुद्रिका 'वंदे मातरम्' या नावानेच बनविण्यात आली. त्यात संपूर्ण 'वंदे मातरम्' एका बाजूला कोरस समृहगानाच्या रूपात तर मागच्या बाजुस वाद्यमेळावरती मुद्रित केले गेले. ही रेकॉर्ड पुढे आझाद हिंद सेनेच्या संचलनप्रसंगी व सिंगापूर नभोवाणीवरून वाजविली जात असे.

५) विश्वभारती वाद्यवंद व हरिपाद चतर्जींच्या चालींमध्ये खास बंगाली उच्चारण ऐकावयास मिळते तर चालींवरती अभिजात पाश्चिमात्य संगीताची व गायनशैलीची छाप पडलेली ऐकावयास

६) स्वतंत्र भारतात १९५२ साली 'आनंदमठ' या हिंदी/ बंगाली बोलपटात लता मंगेशकर व हेमंतकुमार यांच्या आवाजात संपूर्ण 'वंदे मातरम्' गायले गेले आहे. चित्रपटातील प्रसंगाची मागणी असेल त्याप्रमाणे गीत बनविले जाते. हे गीत अतिशय जलद लयीमध्ये गायिलेले आहे व त्यामुळे ती भारतमातेची पूजा किंवा आरती न वाटता समरगीत/ स्फूर्तिगीत वाटते. लता मंगेशकरांनी १९९८ साली स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त हे गीत त्याच चालीत नव्याने ध्वनिमुद्रित केले. मात्र जुन्या व नव्या गाण्यात एका स्वराचाही फरक नाही, इतके हुबेहुब उतरले आहे.

७) 'माते, तुला वंदन असो' ही समर्पणाची भावना विष्णुपंत पागनीस यांच्या सारंग रागातील ध्वनिमुद्रिकेत मात्र स्पष्टपणे ऐकावयास मिळते. गीताचा काही भाग तबल्याच्या साथीसह गायला आहे. मूळ गीताते तिसरे कडवे 'तुमि विद्या तुमि धर्म' पासून आधी म्हटले आहे. शेवटच्या दोन ओळी 'शामलां सरलाम, सुस्मिताम' गाळून शेवटी पहिले कडवे 'सुखदां वरदां' पर्यंतच

८) सर्वसामान्य गाण्याचे अंग अजिबात नसलेल्यांना सामृहिकपणे म्हणण्याकरिता 'देस' रागातली चाल सर्वात सोपी आहे. या चालीतले पहिले कडवे रोज पहाटे आकाशवाणी व दरदर्शन केंद्रांचे प्रसारण होताक्षणी गेली अनेक वर्ष ऐकवले जाते. रेडिओत असताना पं. रवीशंकर यांनी ही चाल बांघली असे मानले

९) १४ ऑगस्ट १९९७ रोजी दिल्लीत लोकसभेचे विशेष अधिवेशन भरविण्यात आले होते. त्याप्रसंगी रात्री १२ वाजता पं. भीमसेन जोशींनी देस रागात या गीताचे गायन केले. नभोवाणी व दुरदर्शनवरून त्याचे खास प्रसारण झाले. याच कार्यक्रमात लता मंगेशकरांनी 'सारे जहाँसे अच्छा' म्हटले व त्याचा समारोप 'वंदे मातरम्' असे गाऊन केला. संसदेतले बरेचसे सभासद पुटपुटत गाणे म्हणत असलेले पाहावयास मिळाले.

'वंदे मातरम्'- वेदमंत्रांहनही वंदनीय असणारे हे गीत सात नोव्हेंबर १८७५ रोजी अक्षयनवमीला (कार्तिक शुद्ध नवमी) बाबू बंकिमचंद्र चतर्जी (चट्टोपाध्याय) यांनी लिहिले. या वर्षी ही तिथी १७ नोव्हेंबर रोजी येते. हे गीत १२५ व्या वर्षात पदार्पण करीत असल्याचा योग साधून 'वंदे मातरम्- १२५ : एक ळापण्यासंबंधी शोध' या पुस्तकाचे प्रकाशन पुणे येथे होत आहे. त्यानिमित्ताने 'वंदे मातरम्' गीताविषयी -

वदे मातरम' गायनाचा इतिहास :

- १) नोव्हेंबर १८७५ मध्ये गीत लिहन पूर्ण झाले.
- २) बदुनाथ भट्टाचार्य यांना गीताला चाल लावण्यास सांगण्यात आले.
- ३) हुगळी जिल्ह्यातील गोपालचंद्र धर वांनी १८७६ मध्ये राग देस-मल्हार मध्ये
- मन्य 'अनंदर्ग्य' काट्बरीत केला व
- ५) ३८८५ मध्ये खींद्रनाथ उद्योगांची मची प्राची प्रतिमादेवी हिने गीताचे
- कालेखन केले व वे 'बालक' या मुलांच्या

- ६) १८९६ मध्ये विधानचौक, कलकत्ता येथे भरलेल्या राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या खुल्या क्रिकेन्सर रवेंद्रनाथ टागोरांनी हे गीत गायले. त्यांना पियानोवादनाची साथ
- चित्रचात्व संगीताचे अभ्यासक व तज्ज्ञ दक्षिणाचरण सेन यांनी १९०१च्या ब्लकत्ता वेबील काँबेसच्या अधिवेशनात गीत गायले.
- ८) १९२३ सालच्या काकिनाडा येथील काँग्रेस अधिवेशनात मुसलमानांचा व बांच्या नेत्यांचा अधिक्षेप व विरोध धुडकावृन पं. विष्णु दिगंबर पलुस्करांनी काफी
- ९) रागदारीतील रचना- आनंदबिहारी तेलंग (देस राग), एस. एस. निगाणी भावी), डॉ. लालमणी मिश्रा (मालकंस), बलवंतराय भट्ट (सारंग), विष्णुपंत वागणीस (सारंग), ओंकारनाथ ठाकूर (वंगीय काफी), मा. कृष्णराव (झिंजोटी) चेनुबाई कडींकर (खंबावती), पं. भीमसेन जोशी (देस)

सरकारी नोकरीत असल्यामुळे त्यांना अनेक ज्नी कागदपत्रे, गॅझेटिअर्स बघायला मिळत. १७६३ ते १७८० पर्यंतच्या काळात ढाका, उत्तर बंगाल, नेपाल तराई, दिनाजपूर, रंगपूर, पृणिया या भागात झालेल्या 'संन्याशांच्या बंडा'विषयीच्या कागदपत्रांच्या आधारावर 'आनंदमठ' कादंबरीचा जन्म झाला. ही कादंबरी १८८० ते १८८२ या त्यांच्या संपादकीय कालावधीत 'बंगदर्शन'मधून क्रमशः प्रसिद्ध झाली व तिच्यात १८७५ मध्ये लिहिलेल्या 'वंदे मातरम्' गीताचा समावेश करण्यात आला.

'वंदे मातरम्' हे गीत १८७५ च्या नोव्हेंबर महिन्यात रचले गेले असे आता अनेक प्रमाणांवरून सिद्ध झाले आहे. 'आमार दुर्गोत्सव' व 'एकटी गीत' हे बंकिमचंद्रांचे दोन लेख व 'कमलाकान्तेर ऐसो ऐसो' हा पूर्णचंद्र चट्टोपाध्याय यांचा लेख, या तीनही लेखांवरून सन १८७५ च्या दुर्गापुजेत अष्टमीच्या रात्री बंकिमचंद्रांना भारतमातेचे दर्शन झाले असावे

माते तुला माझे वंदन असो- वंदे मातरम्!"

मनाच्या अशा उन्नत भावावस्थेत बंकिमचंद्रांनी गीत लिहून पुरे केले खरे, पण त्या काळी तरी ते कणाला फारसे आवडले नव्हते. बंकिमचंद्रांच्या घरी अनेक लेखकमित्र आपल्या नवीन लेखनाविषयी चर्चा करावयास जमत. या गीतावर चांगलीच चर्चा झाली. कुणी म्हणाले, यात श्रुतीमाधुर्य नाही, तर कुणी म्हणाले, यातले व्याकरणही बिघडले आहे, 'सस्य शामलाम्', 'भुजैर्धृत', 'द्वित्रिंशत्कोटि'सारखे शब्द रसहानी करताहेत. इतके चांगले गीत, पण अर्ध बंगाली व अर्ध संस्कृतात लिहून पार बिघडवून टाकले आहे. बंकिमचंद्र त्यांना एवढेच म्हणाले, ''तुम्हाला नसेल आवडले तर वाचू नका. मला जे चांगले वाटले तेच मी लिहिले आहे. लोकांना काय आवडेल याचाच विचार करत मी लिखाण

त्याच सुमारास 'बंगदर्शन'च्या ताज्या अंकाच्या जुळणीचे काम टप्प्यात आले असता काही जागा रिकामी राहत होती. बंकिमचंद्रांच्या

आवडलेले नाही. ते म्हणाले, "ही कविता चांगली आहे की वार्डर ते आता कळणार नाही पण काही काळानंतर याचे महत्त्व लोकांना कळेल. त्यावेळी कदाचित मी जिवंत नसेन पण तम्ही मात्र असाल, एक दिवस असा येईल की, सारा देश व देशवासीयांच्या तोंडी हे गीत वेदमंत्रांसारखे असेल '

अन् खरोखरी तसेच व्हायचे होते. वयाच्या अवघ्या ५६ व्या वर्षी १४/१५ कादंबऱ्या, गद्य लेखनाचे काही ग्रंथ, कवितासंग्रह व 'वंदे मातरम्' हा महामंत्र भारतवासीयांसाठी ठेवन बंकिमचंद्र काळाच्या पडद्याआड गेले. त्यांच्या हयातीत गीताला चाल लावणे, स्वरलेखन करणे अशा गोष्टी झाल्या खऱ्या, पण खऱ्या अर्थाने ते लोकांपुढे १८९६ साली आले; कलकत्ता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात! खुल्या अधिवेशनात रवींद्रनाथ टागोरांनी ते गायिले. पण त्यानंतर १० वर्षांनी बंगालच्या फाळणीच्या वेळी ते जनमानसात रुजायला स्रुवात झाली. प्रशासकीय सोयीसाठी केलेली फाळणी इतकी म्हटलं. मंत्र दिला गेला आणि एका दिवसात संपूर्ण राष्ट्र 'देशभक्ती' या धर्माचं अनुयायी बनलं. 'उत्तिष्ठ, जाग्रत' (उठा, जागे व्हा) असा संदेश वंदे मातरम्नं दिला. धार्मिक संकल्पनांना देशभक्तीची आणि मांगल्याची, मातुपुजेची भावना जोडत एक महान मंत्र बंकिमचंद्रांनी राष्ट्राला

वंदे मातरम् हे शब्द केवळ बंगाल्यांच्या ओठांवरच नव्हे, तर बांगड्यांच्या डिझाईनमध्ये, शर्ट व साड्यांच्या किनारींवरती व काडेपेट्यांच्या वेष्टनावरती दिस् लागले. राष्ट्रीय गीत म्हणून सर्वत्र हे गीत गायले जाऊ लागले. त्याची वाढती लोकप्रियता पाहून १९०८ च्या सुमारास ब्रिटिशांनी त्याच्या गायनाला बंदी आणली विशेष म्हणजे याच ब्रिटिश व फ्रेंच ग्रामोफोन कंपन्यांनी व त्यांच्या एजंटांनी या गीताचे महत्त्व व लोकप्रियता ओळखून ग्रामोफोन रेकॉर्डस बनवायला सुरुवात केली. पोलिसांनी धाडी घालन या कंपन्यांची बरीच सामग्री नष्ट केली. दुर्दैवाने या सुरुवातीच्या काळातील ध्वनिमुद्रण गीत बंगालमधून बाहेर पडून सर्व देशभर ज्याच्या त्याच्या मुखी झाले. सार्वजनिक सभा, संमेलने, आंदोलने व लढे, चित्रपटगीते व नाट्यपदे, एकल व वंदगाने, शास्त्रीय संगीताच्या मैफिली, वाद्यवंदांवरचे वादन अशा अनेकानेक माध्यमांतून लोकांपर्यंत सातत्याने हे गीत वाजत-गाजत राहिले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेकांनी हे गीत मुद्रित करून ठेवले. स्वातंत्र्यलढ्यात 'वंदे मातरम्' ही स्फूर्तिदायी घोषणा ठरली, तर क्रांतिकारकांच्या तोंडी तो परवलीचा / खुणेचा सांकेतिक शब्द बनला. मादाम कामांनी काँग्रेसचा पहिला ध्वज बनवला त्याच्यावर 'वंदे मातरम' ही अक्षरे लिहिलेली होती.

स्वातंत्र्यानंतर या गीताला राष्ट्रगीत म्हणून मान्यता मिळणार हे बहुतेक सर्वांनी गृहितच धरले होते. त्यामुळे अनेक संगीतकार / गायकांनी वेगवेगळ्या रागांत / सोप्या चालीत रचना करण्याचा धडाकाच लावला होता. पण मुसलमानांचा विरोध व मुख्यतः पं. नेहरूंच्या वैयक्तिक हट्टामुळे 'जनगणमन' राष्ट्रगीत म्हणून

पुढे आले व 'वंदे मातरम्' राष्ट्रीय गीत म्हणून! आजही 'वंदे मातरम' म्हणत व ऐकत असताना एक वेगळीच भावना मनात निर्माण होते. रोमांच उभे राहतात व कदाचित म्हणूनच ए. आर. रहमानसारख्या प्रतिभाशाली तरुण संगीतकाराला हेच दोन शब्द घेऊन गीत सादर करावे असे

दुर्दैवाने 'वंदे मातरम्'चा अर्थ 'माँ तुझे सलाम' असा आहे, हे गीतातच सांगावे लागावे असा जमाना आला आहे. मुळ गीतातले संस्कृत, अगदी १० वीच्या परीक्षेत केवळ मार्कांचे उदंड पीक काढण्याकरिता तो विषय घेणाऱ्या मुलामुलींनाही उच्चारणे व त्याचे आकलन होणे खरेच अवघड आहे. त्यामुळेच १२५व्या वर्षात प्रवेश करीत असलेले हे गीत व त्याचा इतिहास पुन्हा नव्याने लोकांपुढे येत आहे, ही खरोखरीच कौतुकास्पद घटना आहे. सामुदायिक गायनासारख्या उपक्रमांद्वारे ते उमलत्या पिढीमध्ये

सरेश चांदवणकर

Lok-Satta

Loka-Ranga 14-Nov.1999 अशाय आगं लागला होता आण त्यावळाहा तार वाव नरतपूर गुपामात्तप्या'' 'भार्कसंच्या मार्चनात्मा । । । । । । । । । । ।

टोल्यास प्रतिटोला या न्यायाने ब्रिटिशांच्या आक्रमक जावी. भूमिकेला उत्तर देण्याकरिता भारतीय राष्ट्रवाद असताना, सारी घडामोड ताजेपणे तपासायला काय दरी अरुंद करता येईल. घडवता येत नाहीत-नैमित्तिक कारण एखादी व्यक्ती अभिपाय होता का?)

एकत्र बांधायचे व आधीन ठेवायचे याकडे ब्रिटिश सामाजिक प्रतिष्ठा वाढेल. (राष्ट्रगीत) या बाबी पहा.

राजसत्तेचा केवळ प्रशासकीय विभाग बनले. पुढे नैतिक बल दुणावेल. प्रस्थापित झाले. याचेच जणू एक फलित म्हणजे प्रतिसाद देत देतच कालीघाची दिशा ठरत होती. १८७५ साली प्रिन्स ऑफ वेल्स भारताच्या दौऱ्यावर टागोरांचे लेख इतकेच नाही, तर प्रहसनात्मक नाटक लिहून व जे करतात, ते ते सर्व आम्ही करू शकतो, या सावर करून टवाळीही! ('गजानंदो आरो युबराज' हे जिद्दीतून अनेक भारतीय संगीतकार आपापल्या त्या नाटकाचे नाव). बंकिमांना वंदे मातरम् याच संगीत लेखनपद्धती पुढे ठेवू लागले होते-भारताच्या

आपल्या नाहीत. पाश्चिमात्य आणि खरे म्हणजे साम्राज्यातील ही पौर्वात्य प्रजा आपल्याकडे फारशा असते! असो. १८७५ त बंकिमचंद्रांना वंदे मातरम् कामगिरी राष्ट्रवादी आहे की नाही? ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी भारतावर केलेल्या कुरघोडीचा आवडीने पाहत नाही आणि तसे होणे गरजेचे आहे स्फुरले. तर सौरीन्द्रमोहन टागोर (यांच्याविषयी नंतरं पं. यदु भट्ट यांची चाल

एकेश्वरीवादाच्या पुनःस्थापनेत मदत होईल.

प्रश्न असा आहे की, राष्ट्र + गीत = राष्ट्रगीत? साली स्फुरले. अखेर १८७७ पासून राणी सर्व प्रांतांत... हा राष्ट्रवाद नाही काय? महत्त्वाचे असे लेखनाबाबत त्यांची भूमिका वेधक. लेखन हवे,कारण काँग्रेसच्या अधिवेशनात जन गण मन पहिल्याने असे समीकरण मांडता येते का? असे विक्टोरिआच्या साम्राज्यातले प्रजाजन म्हणून की, दुसरे काही संगीतकार याच मुक्कामावर येऊ तसे केल्याने आपण राज्यकर्त्यांना आपले श्रेष्ठत्व गायले गेले, तर प्रांतिक सरकारांनी १९३८ मध्ये

मुळात राष्ट्रवाद आणि रोमाँटिसिझम इ. कल्पना अमलाची अधिकृत अखेर झाली. आपल्या संगीत लिहिता येणे शक्यच नाही इतके ते चांगले वापरणार नाही, असा त्यांचा आग्रह होता. ही सारी गुणिवन्ह नव्हे, प्रतीक

म्हणूनच राष्ट्रगीत या कल्पनेलाही-नव्याने छेद जात १) आपण व राणीचे पौर्वात्य प्रजाजन यामधील घाट टागोरांचे वंशज सौरींद्र मोहन, तर जोरासांको शिवाय संगीतनारायण (१७१८-१७६७) या ग्रंथाचा प्रकार. अर्थातच या प्रकारच्या गीतांचा आवाका टागोरांचे रवीन्द्र.पहिले घराणे नवशिक्षित. श्रीमंत, हवाला देत त्यांनी असेही सांगितले की, राजगीत संस्कृतिगीतांपेक्षा माफक व आवाहन तोकडे! वंदे हरकत? वंदे मातरम्चा उदय, प्रसार व वापर ही एक २) राजभक्ती व्यक्त करण्याचे एक माध्यम या ब्रिटिशांचे थोर उपकार मानणारे. पण तरीही गंभीर, करुणेतून लीनतेकडे नेणारे व पूर्ण सप्तकाचा मातरम्च्या सांस्कृतिक गतिमानतेचा आणि सांगीतिक सांस्कृतिक घटना आहे. आणि म्हणून तिचा विचार प्रजाजनांना उपलब्ध होईल. (होय, शब्द 'भक्ती' सनातनी. रवीन्द्रांचे पैतृक घराणेसुद्धा नव्या शिक्षणाने विस्तार ठेवणारे असावे. (जन गण मने चा विस्तार बहुविधतेचा अन्वयार्थ न लावता आल्यामुळे बरेच व्यापक चौकटीत करायला हवा. साँस्कृतिक घटना असाच वापरला गेला. 'निष्ठा' नव्हे! भारतीयांच्या संपन्न, श्रीमंत पण ब्रिटिशांना परकीय मानणारे व एका सप्तकाचा आहे!) राणीस्तोस्त्राचे विविध भारतीय गोँधळ माजले! अनेक वेळा गीतातले शब्द आणि कधी कधी एकट्या-दुकट्या व्यक्तीला सहसा मानसिकतेला भक्ती जवळवी, निष्ठा नाही असा आधुनिकतावादी. दोन्ही घराण्यांच्या कार्यांची भाषांत भाषांतर, यासाठी निधी गोळा करणे वगैरे त्याचे सांगीत घटक निरनिराळ्या दिशांनी प्रवास विविधता व महत्ता स्तिमित करणारी. सौरीन्द्रांनी पावले झपाट्याने उचलली जाऊ लागली. याच वर्षी करत असतात. त्यामळे निर्माण होणारे ताण तीव 3) राणीच्या व्यक्तिगत चारित्र्याशी नव्या (१८४०-१९१४) संगीत हेचे आपले कार्यक्षेत्र मानले (१८८२) बंकिमचंद्रांनी 'आनंदमठ' प्रकाशित केले. असतात म्हणून खरे म्हणजे गीत अधिक ढोबळ चिन्हे निर्माण करून त्यांच्या आधारे प्रजेला प्रजाजनांचा परिचय वाढल्यामुळे भारतीय महिलांची होते. आपल्या दीर्घ आयुष्यात त्यांनी संगीतावर प्रस्तुत कादंबरीने वंदे मातरम्ला एक वेगळी झळाळी परिणामकारी होत असते. पुस्तके लिहिली. संगीत शिकवण्यासाठी शाळा दिली हे सर्वज्ञात आहे. आणि तरीही १८८५ साली वंदे मातरम्ची विविध गायने / वादने तपासली, राष्ट्रवादाच्या कार्यपद्धतीचा, त्यांच्या शासनपद्धतीचा ४) एकाच सर्वसामर्थ्यशील शक्तीला उद्देशून काढल्या. संगीतकारांना आश्रय देऊन समारंभपूर्वक भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या आणि तर काय आढळते? रवींद्रांचे गायन तीव्र, केशवराव मोहरा असे. उदा. ध्वज, गीत, घोषणा, नॅशनल अँथम गायल्या जाणाऱ्या स्तोत्राच्या प्रचारामुळे वैदिक पदव्या इ. दिल्या, परदेशी विद्यापीठांना तसेच युगनिर्मात्या अधिवेशनात गायले गेले ते राणीचे भोळ्यांचे साचेबंद नाटकी, पागनीसांचे सोपे व ठोस संग्रहालयांना भारतीय वाद्ये मुद्दाम बनवून घेऊन भेट स्तोत्र! राष्ट्रवादाचे स्वरूप हळूहळू पक्के होत होते. भजनी वळणाचे, मास्तर कृष्णरावांचे सामूहिक ५) संगीताची सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावल्यामुळे दिली. यामुळे मॅहिलोन (१८४१-१९२४) या अध्वर्यू ब्रिटिशविरोधाची कडवी धार हे त्याचे लक्षण प्रसन्नतेस पोषक, अंभईकर-मोगूबाईंचे संयत पण १८१३ साली अशी घोषणा झाली की, ईस्ट आणि भारतीय व पाश्चिमात्य दृष्टीनेही संगीताची वाद्यशास्त्रज्ञाला वाद्यवर्गीकरणाची नवी पद्धती - क्रमाक्रमाने नक्की होत होते हाच याचा अर्थ नाही असहज, दिलीपकुमार रॉय व सुब्बलक्ष्मी यांचे इंडिया कंपनी या ब्रिटिशांच्या व्यापारी अवताराने जोपासना करण्याचा पायंडा पाडल्यामुळे भारतीयांचे भारतीय संगीतशास्त्राच्या आधारे मांडणे शक्य झाले. काय? म्हणून बरेच विचारमंथन होऊन १८८६ च्या कारागिरीपूर्ण व बौद्धिक, हेमंतकुमार व लता यांचे यापुढे ब्रिटिश राजसत्तेच्या अमलाखाली कारभार अशिष्ट वर्तन अधिक सौम्य होईल. पिततांच्या खरे पाहता यंत्रकोश (१८७५) हे टागोरांचे पुस्तक अधिवेशनात वंदे मातरम् गायले गेले! चाल दिली केवळ चित्रपटीय (१), पं. भीमसेन व पं. जसराज यांचे करावा. हे कंपनी सरकार १८३३ पासून ब्रिटिश अभिरुचीत सुधारणा घडेल आणि सर्वसामान्य जनांचे पहिले आधुनिक वाद्यशास्त्रीय प्रकाशन मानायला होती पं. यदु भट्ट या प्रख्यात ध्रपद गायकाने. (हे फारच मुद्दाम, वसंत देसाई यांचे मागणीनुसार तयार हवे! याशिवाय भारतीय संगीताचे लेखन करून रवीन्द्रांनाही गुरुस्थानी होते). पुढे १८९६ च्या केलेले. विश्वभारती व जगमोहन यांचे १८५७ चे अयशस्वी स्वातंत्र्ययुद्ध, १८५८ मध्ये तमसेच्या तीरावर अशा घटना तर हुगळीच्या पाश्चात्त्य संगीताच्या तोडीस तोड प्रसारसाहित्य अधिवेशनात रवींद्रांनी स्वतः वंदे मातरम् गायले. या संचलनासारख्या ढोबळ कृतींत फसलेले, पं. राणीच्या अमलाचा जाहीरनामा वगैरे घडामोडी तटावर (व विशेषतः संगीत क्षेत्रात) काय काय चालले तयार करण्याचा त्यांनी जणू पण केला होता! गीताच्या वाटचालीतला महत्त्वाचा टप्पा असा की, ओंकारनाथ यांचे गंभीर व अंतर्मुख बनविणारे, तर होऊन भारतात ब्रिटिश राजसत्तेचे पूर्ण प्रभुत्व होते?-कारण दोन्ही बाजूच्या घटना एकमेकांना भारतीय संगीत किती संपन्न, शास्त्रशुद्ध व श्रेष्ठ हे १९०५ च्या वंगभंगविरोधी चळवळीच्या वेळी वंदे रेहमान यांचे वातावरण निर्मितीत गुंतलेले-एक ना परकी राज्यकर्त्यांना पटविण्याचा आटोकाट प्रयत्न, मातरमुला निषेधगीताचे सामर्थ्य लाभले! आता त्याची दोन! हेच त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय झाले होते. धर्मसंमत परिणामकारकता इतकी वाढली की, ब्रिटिश राष्ट्रवाद बाहेरच्या दबावांनी, तर संस्कृतिवाद आला. त्याच्या स्वागतासाठी अहमहिमका लागली. १८६० पासूनच बंगालमधील हिंदू मेळ्यांत नाही, म्हणून कधीही परदेशी न जाणाऱ्या सौरींद्रांना राज्यकर्त्यांनी त्यावर बंदी घातली. १९०६ च्या आतल्या प्रेरणांनी आकाराला येतो– दोहोंना त्याला रत्नादिकांचे नजराणे दिले गेले. राणीपुत्राला राष्ट्रवादी पदे गाइली जाऊ लागली होती. भारतीय अनेक परदेशी विद्यापीठे, राज्यकर्ते वगैरेंनी मानद काँग्रेसच्या अधिवेशनात हजारो कंठांनी ते गायले, संगीताचा प्रतिसाद सारखा कसा असेल? विषयामुळे आपल्या अंतर्गृहात नेऊन, आरती ओवाळून, शंख संगीत लिहिता येते आणि तसे ते लिहावे याविषयी पदव्या दिल्या. पाश्चिमात्य सांगीतिक नकाशावर तेव्हा या जमावावर जोरदार लाठीहला झाला. याच राष्ट्रीय (च) भासणाऱ्या, पण आशयामुळे सांस्कृतिक फुंकून त्याचे एखाद्या लाडक्या नवऱ्यामुलासारखे १८७४ पासून वाद सुरू झाले. इथे मुद्दा काय ते भारतीय संगीताचा सवता सुभा निश्चितीने वर्षी वंदे मातरम् या नावाचे वृत्तपत्रही निघाले. असणाऱ्या वंदे मातरम्चे पंख कापणे कशाचे लक्षण स्वागत केले गेले. अर्थातच यावर टीका झाली- समजून घेण्यासारखे आहे. पाश्चिमात्य संगीतकार जे रेखण्यासाठी यानी अविश्रांत धडपड केली. संगीत खुदीराम वंदे मातरम् हे शब्द उच्चारत फासावर आहे? पारतंत्र्यातून सुटण्यासाठी राष्ट्रवाद लागला -चढला. भगतिसंग, आझाद वगैरे क्रांतिकारकांनी आता राष्ट्रवादाचे आपण बंदी व्हावे काय? मला खंबीरपणे वीरमरण स्वीकारताना याच शब्दांना पडलेल्या प्रश्नांपैकी एक हा! आपला अंतिम तारणमंत्र मानले! १९११ साली

भारतीयांची गणना होक लागली. भारतातील मोगल पाहत-पण उलट बाजूने! त्यांच्या मते, भारतीय पटवू पण त्यासाठी राज्यकर्त्यांचे स्टाफ नोटेशन मात्र वंदे मातरम् हेच आपले राष्ट्रगीत म्हणून स्वीकारले!

मुद्दा असा की, 'गॉड सेव द क्वीन' हे ब्रिटिशांनी लादलेले राष्ट्रगीत, तर वंदे मातरम् हे ब्रिटिशांनी प्रतिवाद म्हणून राष्ट्रवाद निर्माण झाला. राजकीय हे जाणवायला चाणाक्ष ब्रिटिशांना फार काळ लागला अधिक)-यांनी दोन पुस्तके प्रसिद्ध केली. एक अशा या सौरींद्रांची ब्रिटिश प्रीती राज्यकर्त्यांना लादलेल्या राष्ट्रवादाने आवश्यक म्हणून सुरुवातीला वर्चस्वाखालच्या प्रजेला पूर्णतः आपल्या कह्यात नाही. यातूनच एक कल्पना निघाली : तमसातीरी राजपुत्राला, तर दुसरे राणीला अर्पण. पहिल्यात मनोमन पटली होती. राणीचे स्तोत्र व नवे राष्ट्रगीत राष्ट्रगीत असले तरी अनेकांच्या भावभावनांनी पुष्ट आणण्याकरिता ब्रिटिश राज्यकर्ते एका आक्रमक गायल्या जाणाऱ्या ब्रिटिश राष्ट्रगीताची-गाँड सेव द इंग्रजी पद्याला भारतीय संगीताचा साज चढिवला प्रसृत व्हावे म्हणून इंग्लंडमधल्या समितीने त्यांना होत होत बनलेले संस्कृतिगीत! व्यापक आवाहन, राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करत होते. जशास तसे, क्वीन-ची दीक्षा राणीच्या भारतीय प्रजाजनांनाही दिली होता. राणीला अर्पण केलेल्या पुस्तकात इंग्रजांच्या नेमले (१८८२). त्यांनी धडाक्याने गीताला १२ सूचकता आणि संदिग्धता हे त्यांचे गुणचिन्ह न राहता इतिहासावर वगैरे स्वतः टागोरांचे लेख होते. निरनिराळ्या रागांत चाली दिल्या व त्या छापल्याही! ते प्रतीक बनले! म्हणून त्याला अनेकांनी अनेक हा एक महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पच बनला! म्हणजे एक विनिर्मित कलकत्त्यात दोन टागोर घराणी- भारतीय संगीतशास्त्रानुसार वेगवेगळ्या वेळी चाली लावल्या. प्रत्येक चाल गीतावरचे स्वतंत्र (व हळूहळू धुमसू लागला. जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत समिती स्थापली गेली. वर्तमानपत्रांतून वगैरे थोरली व धाकटी पाती म्हणण्यासारखी पाथुरिया गाण्यासाठी आपण अशाँ चाली बांधल्या असून, आंतरिक कर्मीमुळे अनिवार्य) भाष्य असते! वंदे अपवाद कसा असेल? थोडक्यात सांगायचे, तर समितीचा सचिव हरफर्ड राष्ट्रवाद आणि संगीत यांच्या परस्पर संबंधांचा एक यांने प्रस्तुत कार्याचे काही विधक परिणाम म्हणजे राष्ट्रवाद या कल्पनेला–आणि (१८८२): आवर्जुन स्पष्ट केले. हवे!) रचना होय. राष्ट्ररचना (गीत) हा एक त्याचा

- अशोक दा, रानडे

Vande Mataram

Sir: I read both the letters on Vande Mataram and feel that while the criticism is correct, there are couple of serious mistakes (IE, Feb. 17). The misconception that Jana Gana Mana was composed and sung by Rabindranath Tagore to welcome King George V has cropped up in this letter. There is ample evidence both in literature and also on web site which clears all doubts.

Another misconception is about A. R. Rahman and his Vande Mataram. First of all, he is a converted Muslim (as a result of deep personal crisis). His name is Dilip Kumar and he was an expert keyboard player in Ilayraja's group. This information is available on several web sites.

Around 1997, when golden jubilee celebrations of Indian Independence was being chalked out, he came out with the album Vande Mataram in which he has sung an altogether different song which has the words Vande Mataram in it.

He has also put to music Vande Mataram in the same album but has not sung it in his own voice. So, to say he is a Muslim singing Vande Mataram is not correct.

Vande Mataram sung in Michael Jackson style music was staged at a public place in New Delhi on August 14, 1997. Around the same time Pandit Bhimsen Joshi sang it in Parliament (later Pandit Jasraj sang it one year later on August 14, 1998). All the three expositions were an insult to the song.

Do we nod our heads or clap after singing the national anthem? The whole nation watched on TV as MPs nodded their heads and clapped at the end in the special session convened on August 14 when the above-mentioned great artistes gave their short concert of Vande Mataram. It is really a matter for shame.

3

a

1

1

0

—SURESH CHANDVANKAR sschand@tiftres.in

E-mail address: letters-bombay@ express2.indexp.co.in

HEN Vande Mataram was first written by Bankim Chandra Chatterjee in 1875, he was apparently criticised for its lack of 'lyricality', its 'mellifluity', considering it was Sanskrit mixed with Bengali. But the poet — aware

of the raw emotion of the song (Bankim Chandra is said to have written it in a trance when he had a glimpse of his motherland bedecked as a Goddess) - was untouched. "The potential of the poem may not be realised now. But in times to come, it will rise as a mantra for the country's masses," was how he is supposed to

have shrugged it off.

And true to his belief, the song rose as a triumphant war cry against the Britishers; was used as an incantation beginning the Indian National Congress conventions; was put to music by persons none other than Rabindranath Tagore, V D Paluskar, Omkarnath Thakur, Master Krishnarao and many others; had musicians work overnight to set it to a score acceptable as a national anthem and then lost out to Jana Gana Mana as the national anthem. But Pandit Nehru and Patel decreed that the song had a 'status equal to the national anthem', and that all Parliament sessions and meetings will commence with it.

The rise and rise of Vande Mataram; its losing the race to Jana Gana Mana; but its enduring allure as the spirit of the nation. And now as a byword for pop-patriotism in its 125th year of celebration is the study of a group of committed music lovers. The Society of Indian Record Collectors (SIRC) has put together around 15 versions of the song on a cassette and is willing to play it for anyone interested. Again and again. In this sound-andsound affair one will meet with Suresh Chandvankar, a TIFR scientist and honorary secretary of the SIRC, owner of around 10,000 gramophone records and cassettes, and chief scriptwriter of the history of the song that goes with the presen-

the most popular AIR rendition of

Vande Mataram in Raga Desh that has only one paragraph of the original poem; one can hear the nasal tone of Rabindranath Tagore singing the song in 1896 at the Beadon Square, Calcutta, for the first time in public before the convention of the Indian National Congress; Usha Uthup giving goosebumps in the coundtrack of 'Making of the Mahatma', though entirely inappro-

Society of Indian Record Collectors has put together 15 versions of Bankim Chandra Chatterjee's *Vande Mataram*. Now they play it for **Aruna Chakravorty**

"I was drawn into it when Milind Sabnis. the writer of the Marathi book Vande Mataram-Ek Shodh, came to me asking for the list of the versions of the song available on records. That set me thinking. Since then we have been asking our friends in the group and others to send us information of the songs available today. We, today, have a list of around 80 songs recorded and unrecorded," he adds.

And the collection is rich. It begins with

priate in a Pretoria setting for the film; and so on, a Vande Mataram set to marching tunes by Timir Baran for Subhash Chandra Bose; the entry of the song in Maharashtra and the warm embrace given to it by her musicians; Mogubai Kurdikar singing it with V D Ambhaikar, Vishnupant Pagnis, Vasant Desai, Master Krishnarao, Keshav Rao Bhole setting it to their tunes, working hard to give it an easy score so it could be used as a national anthem; Subramaniam Bharati's Tamil version of the song by songstress M S Subbulakshmi.

And Chandvankar draws up the period associated with the song; For instance, the AIR rendition of 1960 is supposed to be set to the tunes of Pandit Ravi Shankar, never credited for it since he was a staffer with Akashwani. The brief was that it should be short, easy to sing and end within 45 to 50 seconds all the attributes of a successful national anthem. Only it came too

"Ambhaikar — who is still alive at 87 — had set the song to many ragas, and cut three records played to the members of Parliament in order to make it acceptable as the national anthem," remarks Chandvankar. "Even today he is very bitter and holds all the then leaders, including Nehru, responsible for choosing Jana Gana Mana as the national anthem. As for me... musically speaking, it is a hard song to sing or play. None of the versions of the song are easy for the common man. Besides, its lyrics being in Sanskrit are difficult, especially in today's world where children are not taught Sanskrit."

> More so, the strong and abiding opposition to the song by Muslims and the Muslim League made it more convenient to choose the middleof-the-road Tagore song. "Though Vande Mataram is a better song as against Tagore's, which only lists the geographical features of the country in the first stanza, which is the anthem," he points out.

Having said that, Chandvankar then plays the latest versions - A R Rahman's brave and telegenic Ma tujhe salaam, Pandit Jasraj's gayaki at Parliament in 1998, Shubha Mudgal's lusty Jai Jai Mataram and Kaushiki Chakravarthy's somnolent version in the Bharatbala album — only to show that the fond assurance of the founding fathers that this song will be 'equal to the national anthem' is being eroded.

For, does it behove a national anthem if Parliamentarians nod their heads as the song is sung and clap as it ends; and a 40piece orchestra of Rahman and Mudgal with beats of Michael Jackson's Dangerous take away from its stature? Chandvankar asks these questions as he closes his exposition.

One could argue that it is popular; that one owes it to the faceless man who shouted out the words in 1905 to protest the Partition of Bengal; that the alliterative sujalam, sufalam ...shasyashyamalam excites the singer's passion and the very fact that it has the emotion of a 125-year-history with it that makes it what it is: a mantra that binds...

But not unless one has heard the song and felt its history. Those interested can contact Chandyankar on 21897

only Irdia April 196 Certifine

Dattubuwa Tawade दचुबुवा तावडे

विष्णव जन तो तेने काहिये कान रघुपति राघव राजाराम कि — भजन TM 8473 PSPE

एक तरफ

वैष्णव जन तो तेने किह्ये जे पीड पराई जाणे रे की परदु:खे उपकार करे तोये, मन अभिमान न आणे रे. हुए सकळ लोकमां सहुने वंदे, निंदा न कर केनी रेक्सिक वाच काछ मन निश्चळ राखे, धन धन जननी तेनी रे समद्यी ने तृष्णात्यागी, परस्त्री जेने मात रे जिन्हा थकी असत्य न बोले, पर धन नव झाले हाथ रे मोह माया व्यापे नहि जेरे, ६ढ वराग्य जेना मनमां रे रामनामुशुं ताळी लागी, सकळ तीरथ तेना तनमां रे कार वणलोभी ने कपटरहित छे, काम क्रोधा निवार्य रे भणे नरसैयो तेनुं दरशन करतां, कुळ एकोतेर तायी रे

दुसरी तरफ — क्रिकेट का कि क्रिकेट के क्रिकेट कर कि रघुपति राघव राजाराम । पतीत पावन सीताराम रघुपति राघव राजाराम । पतीत पावन सीताराम ईश्वर अला तेरे नाम। सबको सन्मति दे भगवान पट १८७ के स्थिपति राधव राजाराम । पतीत पावन सीताराम आक्रांट मन्दिर-मस्जिद तेरे धाम । सबको जन्म दिया भगवान ईश्वर अला तेरे नाम। सनको सन्मति दे भगवान है जि रघुपति राघव राजाराम । पतीत पावन सीताराम रघुपति राघव राजाराम । पतीत - पावन सीताराम-

Vasant Desai

IM विन्दे मातरम् 8475 रिहिंदोस्ताँ हमारा

म्युझिक-वसंत देसाई

Cardini I in il

एक बाजू —

WITHOUT ACT वन्दे मातरम् 11802 (क्रीकार सुजलाम् सुफलाम् मलयज शीतलाम। सस्य श्यामलां म् मातरम् ॥ घृ॥ ग्रुश्रज्योत्स्ना — पुलकीत — यामिनीम् फुछकुसुमित — दुमदल — शोभनीम्

धुद्दासिनीम् सुमधुर - भाषिणीम् सुखदाम्, वरदाम् मातरम् ॥१॥

DA Lors of Color ारा इसरी बाजू — गुन गा रहे है मनमे, सारां जहाँ हमारा सारे जदांसे अच्छा हिंदोस्ता हमारा अन्यायका सिंघासन इन्साफने संभाखाः 🕬 🕬 🛝 🗘 आपसमें अब झगडनां हैं राभेगाँ हमारा कार्य किया आझाद हो चुका हैं हिंदोस्ता हमारा आझाद हैं जहांमें दिलशाद हैं जहाँमें मंज़िल पे आगया हैं कारबाँ हमारा की कि कार्र अबतक् न दबसकें हैं अबभी नहीं दबेंगे अबभी अब्ह आसां नहीं हैं करनां अब इमृतिहां हमारा करिया कि

लेखक-फिरोज जालंधरी

TM विदे मातरम् (ट्रम्पेट, झाज, पियानी) (शिंग चाघडा) 8474 ["," (शिंग चौघडा) TM वंदे मातरम

(थिएटर्सओके लिये) 8476 \ "

र्म् ष्ट्रगीताबद्दलचा लेख वाचला. बंकिमचंद्र चतर्जींनी 'मातृभूमीला वंदन करणे हा प्रत्येकाचा हक्क आहे', असा मंत्र देऊन सुजलाम् सुफलाम् असा हा भारत देश कसा आहे.

याचेच वर्णन त्यात केले असून, कोणाच्याही भावना न दुखाविणारे

संशयाचे वादळ उठवून शब्दांचा अर्थ, काथ्याकूट व कीस पांडण्याचा निष्कारण खटाटोप चालू केला असन, त्यातन निष्पन्न काहीच होत नाही. तो काळच पारतंत्र्याचा होता आणि देश स्वतंत्र झाला पाहिजे, याची जाणीव ज्या काही नेत्यांना झाली, त्यात बंकिमचंद्र होते. 'वंदेमातरम'चा उच्चार करणे हादेखील त्याकाळी गुन्हा होता. नागपूरला १९२६ साली महात्मा गांधी आले असता. नागपूरचा बालगायक म्हणून त्यावेळचे पुढारी कॅ. मोरोपंत अभ्यंकर यांनी गांधीजींचा परिचय करून दिला. तेव्हा त्यांच्या कुशीत बसवून माझे कौतूक केले व संपूर्ण वंदेमातरम् गीत पाठ म्हणून दाखविल्याबद्दल आशिर्वाद दिला. १९२७ मधील सायमन कमिशनच्या विरोधात ३०-३२ साली विदेशी कपड्यांची होळी करताना तसेच डॉ. मुंजे, डॉ. हेडगेवार, पडले.

'वंदेमातरम्' गीत कोणीही कुठल्याही चालीवर गाता येण्यासारखे अस्न. अनेक कलाकारांनी ते गाऊन लोकप्रियता मिळविली. त्यामागे पं.

पलुस्कर, यांचे

'वंदेमातरम्'ची प्रतिष्ठा राखावी कृष्णराव योगदान

'वंदेमातरम्' या राष्ट्रगीताबद्दल आम्हीच उपस्थितीतील वंदेमातरम् गीतगायनाचे केवळ राष्ट्रगीत समजूनच त्याची प्रतिष्ठा प्रसंग प्रस्तुत लेखकास स्मरतात. त्या कायम ठेवली पाहिजे. गडकरी गीताला, चालीला मान्यता मिळविण्याचे स्मृतिदिनानिमित्त सुंदराबाई हॉलमध्ये सुमारे १२-१५ वर्षे मी अथक प्रयत्न सर्व झालेल्या कार्यक्रमात साने गुरुजी व सी. हिंदुस्थानभर केले. असंख्य सभा डी. देशमुख यांनी मी गायलेल्या संमेलनांत हे गीत गाऊन जागृती वंदेमातरममध्ये थोडा बदल करण्याची करण्याचे प्रयत्न केले. घटना समितीपुढे सूचना दिली. ते भावनांचा परिपोष, अर्थ, काकासाहेब गाडगीळ, जेधे, दादा धर्माधिकारी, आचार्य कृपलानी, डॉ. असे मत बहुतेकांनी व्यक्त केले. बाबासाहेब आंबेडकर इ. मान्यवरांना हे मातृभूमीला वंदन म्हणजे वंदनाचेच पद ऐकव्न मान्यता मिळविण्यासाठी स्वरूप त्यात यायला हवे. यशस्वी प्रयत्न केले. सरहद्द गांधी, सरदार शेवटी असे म्हणावेसे वाटते की, पटेल, न. चिं. केळकर, स. का. पाटील, वंदेमातरम्ची उत्पत्ती, स्थिती, परंपरा डॉ. खरे, बॉम्बे क्रॉनिकलचे ब्रेल्वी इ. वगैरेंचा शाब्दिक कीस न काढता वरील मान्यवरांना भेटून त्यांना हे गीत ऐकवून, गुणांनी युक्त असे वंदेमातरम् गावे, याकडे त्यांची मते अजमाविली. अर्थात, त्यात पं. लक्ष केंद्रित करणे बरे. म्हणून पुन्हा एकदा नेहरू होतेच. पुढे 'जन गण मन' हे विनंती आहे की, 'वंदेमातरम्' हे राष्ट्रगीत भारताचे राष्ट्रगीत झाल्यावर मला आहे. ते गायकी पद्धतीने गाण्याचे गीत शांततामय मार्गाचे हे प्रयत्न थांबविणे भाग नाही.

असे मातृभूमीचे महत्त्व सांगितले आहे. संत पाचलेगावकर महाप्राज आदींच्या मात्र हे गीत बैठकीतल्या गाण्याचे नस्न, गोंभीर्य, गोडवा इ. गुणांनी युक्त असावे

- वि. दे. अंभईकर

राष्ट्रभक्ती प्रेरणा का गान वन्दे मातरम्

वन्दे मातरम्

रचना -श्री. बंकिमचंद्र चटर्जी

वन्दे मातरम्। सुजलां सुफलां मलयजशीतलाम् शस्यश्यामलां मातरम् । शुभ्रज्योत्स्नापुलकितयामिनीं फुल्रुक्समितद्रमदलशोभिनीं सुहासिनीं सुमधुरभाषिणीं सुखदां वरदां मातरम् ॥ १॥ वन्दे मातरम्। कोटि- कोटि- कण्ठ-कल-कल- निनाद- कराले, कोटि- कोटी-भुजैधृत- खरकरवाले, अबला केन मा एत बले। बहबलधारिणीं नमामि तारिणीं रिपुदलवारिणीं मातरम् ॥२॥ वन्दे मातरम्। तुमि विद्या, तुमि धर्म तुमि हृदि, तुमि मर्म त्वं हि प्राणाः शरीरे बाहुते तुमि मा शक्ति, हृदये तुमि मा भक्ति, तोमारई प्रतिमा गडि मन्दिरे-मन्दिरे मातरम् ॥ ३॥ वन्दे मातरम्। त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी कमला कमलदलविहारिणी वाणी विद्यादायिनी, नमामि त्वाम् नमामि कमलां अमलां अतुलां सुजलां सुफलां मातरम् ॥४॥ वन्दे मातरम्। श्यामलां सरलां सुस्मितां भूषितां धरणीं भरणीं मातरम् ॥ ५॥ वन्दे मातरम्।

6-11-2000 [TT]

A historic song and its many settings

n November 7, 1875, on the occasion of Akshay Navami, Bankimchandra Chatterjee wrote his famous song, "Vande Mataram", at his residence in Kanthalpada, Naihati, a few miles from Calcutta. This year, Akshay Navami will be celebrated on November 5 and "Vande Mataram" will be 125 years old. That the song has surviving that long says a lot about its relevance in modern India.

This is probably the only Indian song that is still very popular, and musicians and singers want to recompose it and sing it time and again. This year's celebrations were marked by the publication of Vande Mataram: Ek Shodh, a book in Marathi by Milind Sabnis. This carefully researched document will soon be translated into Hindi Marathi. An edited version of Bankimchandra's novel, Anandamath, was also published in Mumbai. A Mumbai-based orga-nization, "Society of Indian Record Collectors" has traced about 100 versions of the song that were recorded in this period. These vary from the voices of Rabindranath Tagore to that of A.R. Rahman.

Bankimchandra wrote "Vande Mataram" in a moment of inspiration and later included the song in the novel. The song was written as a prayer addressed to the nation or the mother. Written in a mixture of Bengali and Sanskrit, it was severely criticized by his friends as well as by his daughter. He argued that he had written it spontaneously to express his emotions and thoughts and also predicted its popularity

The song remained in the. novel until it was sung by Rabindranath Tagore at Beadon Square in the 1886 convention of the Indian National Congress. It then became a tradition and even today, Lok Sabha and state assembly sessions begin with the recitation of the first stanza of this song. In 1905, during the partition of Bengal, a large crowd gathered outside the Town Hall to protest against the Partition and someone in the crowd cried out, "Vande Mataram".

The slogan soon became the cry of an entire nation and spread all over the country. Soon the British rulers banned the song and the slogan. Keeping in mind the popularity of the song, H. Bose Records and Nicole Record. Company recorded it in

November 7 marks the 125th year of the composition of "Vande Mataram", still an important cultural anthem in India, writes Suresh Chandyankar

the voices of Rabindranath Tagore, Surendranath Banerjee, Satyabhusan Gupta, R.N Bose and others. Hemendra Bose had released it commercially, but the police had destroyed the factory and the records. Few copies of the record survived and we can hear the song in Rabindranath's high-pitched, nasal voice. This song has now been released on compact disc and is available along with a book.

Because of the ban, the song

Popular inspiration

became even more popular and a source of inspiration. In the pre-independence era, Vishnu Digambar Paluskar sang it in raga Kafi for the Congress conventions for several years. In additon to its status in political organizations, several composers and singers, both in Bengal and in Maharashtra, considered it a wonderful lyric for the expression of a certain kind of patriotism.

The song was also recorded by different Bengali singers and composers who were cashing in on its popularity. Different Bengali pronunciations and *mridan*ga accompaniments were used. In the South, M.S. Subbulakshmi has sung it with Dilip Kumar Roy, using a different *raga* and tempo for each stanza.

Several orchestral records of "Vande Mataram" were made and released commercially, to be used in public functions or meetings. On the suggestion of Subhash Chandra Bose, Timir Baran set the tune of the song in raga Durga and in a marching song style. This gramophone record was used for the parades of the Azad Hind Sena and was frequently broadcast over the radio from Singapore.

Several composers, musicians and singers from Bengal and Maharashtra were convinced that this song would be anthem of independent India. Therefore they set it to a number of tunes. Most of these tunes were ultimately rejected by Jawaharlal Nehru. In a meeting of the Constitution committee, held on January 24, 1950, Rajendra Prasad announced that "Jana gana mana" would be the national anthem of independent India and "Vande Mataram" the national song, from now on to be known as the "anthem". With this all efforts ended and the recordings have now become a part of our cultural heritage.

In the post-independence era the song was used in many Hindi films. However the most famous one was in the film, *Anandamath*, which was made in both Hindi and Bengali. It was composed using a mixture of Malkauns and Bhairavi. In 1997, Usha Utthup sang it in Shyam Benegal's *Making of the Mahatma*, in a tune set by Vanraj Bhatia. It is interesting that both "Jana Gana Mana" and "Vande Mataram" have five stanzas each but only the first stanza is sung.

In 1997, India celebrated 50 years of independence. On this occasion, A.R Rahman released his music album, *Ma Tujhe Salam*. Although this album contained the original song in Desh-Malhar, the title song was readily accepted by music lovers of all generations. The video showed citizens of all ages trying to hoist the national flag. At the same time, a special session of Parliament was convened in which Bhimsen Joshi sang it in a two-minute version.

It would not be an exaggeration to say that this song is the cultural anthem of our country and can be appreciated in the various forms in which it continues to be sung today.

" अमर हे-

हिन्दुस्तान "

गीतकार व स्वर रचनाकार:- संगीत कलानीके मास्टर कृष्णराव

असर है हिन्दुस्तान हमारा।
असर हे हिन्दुस्तान ॥
अन, धन, जैसे साणिक सोती।
चाँद सरज असर ज्योती॥
व्यार कर जैसे चाँदसे तारे।
व्यार से रहते लोग हमारे॥
अचल हिमालय निर्मल गंगा।
कवरत्नों की खान॥ असा ॥
असर है हिन्दुस्तान हमारा। असर है हिन्दुस्तान॥ १॥
असर है हिन्दुस्तान हमारा। असर है हिन्दुस्तान॥ १॥

रवृत की निद्याँ जिसमें वहाओं ॥
आजादी के लिये किया हैं ।
तन मन का बलिदान ॥ असा ॥
अमा हैं हिन्दुस्तान हमारा । अमर हें हिन्दुस्तान ॥२॥
नहिं भलेंगे असी हिन्द को ।
नहिं भलेंगे हिन्द साथी को ॥
जान हम अपनी हिन्द के लिये ।
करते हैं कुबनि, ॥ हमारा ॥
अमर हैं हिन्दुस्तान हमारा ।
अमर है हिन्दुस्तान ॥ अमर है हिन्दुस्तान हमारा ।

सैनिकोंको आदेश!

गीतकार व स्वर रचनाकारं — संगीत कलाविष मास्टर कृष्याव होशियार रहना, होशियार रहना ! गाफिकेंग् मत रहना । दोंड दोंडकर जांना होगा । आहिसो मत चलना । प्रातःसमयपर, पंछि मधुर तर करते सुंदर गान । अस गानमें मेदाभाव नहीं-जैसे चाँद आंसमाँन ॥ निवयाँ, सागर, पहाड जंगल असे पार करना । आयें धुमडकर काले बादल असकोभी हटाना ॥ होशि ॥ सत्व धार नृप हरिक्चंद्रकी । सत्यवचनमें रामचंद्रकी । कर्मयोगमें अकिष्णाकी याद निरंतर रखना ॥ दोंड २ ॥ हिंद माजियों, हिंदभूमिकी ॥ सेवा दिलसे करना । आया श्रावमें "स्वराज्य" अपना असकी रक्षा करना ॥ होशिगार रहना

क्षित्र विकास किया होस पुणे, नं, २

'वंदे मातरम' या आपल्या राष्ट्रगीतास सव्वाशे वर्षे झाली म्हणन त्यासंबधी आपण गौरवपर्ण लेख छापला, इतरही अनेक ठिकाणी लेख आले: परंत 'वंदे मातरम'च्या उगमाशी महाराष्ट्रातील एका आद्य क्रांतिकारकाचे झंझावाती जीवन निगडित आहे. याचा उल्लेख कोणी केलेला दिसत नाही. सर्व देशभक्तांना स्फर्तिदायक

ठरलेले 'वंदे मातरम' हे गीत बंकिमचंद्रांच्या ज्या 'आनंदमठ' कादंबरीत समाविष्ट आहे आणि ज्याचा आशय कादंबरीतील कथानकाला परक आहे, ती कादंबरी लिहिण्याची प्रेरणाच मुळी आद्य क्रांतिकारक वासदेव बळवंत फडके यांच्या बंडाने दिली, प्रेरणाच नव्हे तर कथानकही दिले. लेखकानेच हे आडवळणाने मान्य केले होते. 'आनंदमठ' वाचताना त्या काळच्या चतुर वाचकांना पदोपदी वास्देव बळवंतांच्या तेव्हा बंगाली वृत्तपत्रातुन प्रसिद्ध झालेल्या रोजनिशीरूपी आत्मकथनाची आठवण येत होती. याला परक अशा अनेक घटना त्या काळी घडल्या.

वासदेव बळवंतांनी ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध सशस्त्र उठाव महाराष्ट्रात केला तोपर्यंत बंगालमधील लोकांना स्वातंत्र्यासाठी बंड करण्याचे माहीत नव्हते. बंगाली लोक एकतर सुधारणावादी होते किंवा ब्रिटिशधार्जीणे. बंकीमचंद्रांनीच म्हटले आहे की, सबंध भारतातच राष्ट्रीयत्व व स्वातंत्र्यप्रियता हे गुण केवळ महाराष्ट्रातच आढळून येत. त्या

मताला त्यावेळी झालेला वासदेव बळवंतांचा उठाव हाच आधार होता.

आनंदमठ कादंबरीचे स्फर्तिदाते वासदेव बळवंतच होते. बंगाली विचारवंत डॉ. विमानबिहारी मजमदार यांनी आपल्या ग्रंथात 'आनंदमठ आणि फडके' या स्वतंत्र प्रकरणात अनेक दाखले देऊन हा निष्कर्ष काढला आहे. त्यात ते म्हणतात की. बंकीमचंद्रही बझार पत्रिका' या वृत्तपत्राने 'थोर देशभक्त' या अग्रलेखाने फडक्यांचा गौरव केला होता. समकालिन घटनांचे अभ्यासक असलेल्या बंकिमचंद्रांवर त्याचा प्रभाव पडला असल्यास नवल नाही, साहजिकच 'आनंदमठ'मधील संथानांच्या उत्थानाचा उगम वासदेव बळवंतांच्या रामोशांच्या उत्थानाशी असल्याचे साम्य बंगाली साहित्यकांना लगेच जाणवले. ते संथानही

'वंदे मातरम्'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली

फडक्यांप्रमाणे सरकारी नोकरीत होते आणि त्यांच्या स्वतंत्र वृत्तीचा तडफडाट तेथे होत होता. नोकरीचा त्याग न करता त्यांनी वेगळ्या प्रकारे व्यक्त केला एवढेच. 'आनंदमठ' कादंबरी त्यांनी १८८० साली पूर्ण केली. त्या अगोदर सहाच महिने वासुदेव बळवंतांना अटक झाली होती. त्यांच्या झडतीत मिळालेल्या आत्मचरित्राचा अनुवाद 'समाचार पत्रिका' या बंगाली वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाला आणि बंगालसह त्याने भारतभर खळबळ उडवून दिली. भारताची तेव्हा राजधानी असलेल्या कलकत्ता येथील सुप्रसिद्ध 'अमृत रामोशांप्रमाणे अर्धनग्न, अशिक्षित आणि टोळ्या बनवून लुटालूट करणारे होते. कादंबरीतील दुष्काळाची पार्श्वभूमी महाराष्ट्रातील १८७६-७७ च्या दष्काळासारखीच आहे. वास्त्रेव बळवंत जसे संन्याशाच्या वेषात इंग्रजी राज्याविरुद्ध प्रचार करीत होते व अपयश आल्यावर त्यांनी आत्मार्पणाची प्रतिज्ञा केली तसेच 'आनंदमठ'मधील भावानंद व जीवानंद रंगविले आहेत. त्यातील सन्याशांनी खजिना लुटला होता तसाच प्रयत्न वासुदेव बळवंतांनी पुण्याची

'ट्रेझरी' लुटण्याचा केला होता. कादंबरीतील

016-00 5/98/e

सन्याशाने तरुंग फोड़न कैद्यांना बंधमुक्त केले, तशीच योजना फडक्यांनीही आखल्याचे आपल्या आत्मचरित्रात लिहन ठेवले आहे. या सर्व घटना बंकिमचंद्रांनी या आत्मचरित्रावरूनच घेतलेल्या दिसतात, प्रख्यात बंगाली साहित्यिक चित्तरंजन बंधोपाध्याय यांनीही अशी अनेक साम्यस्थळे आपल्या लेखातन दाखविली आहेत.

इंग्रजांच्या समर्थकांना हे लक्षात आले आणि त्यांनी बंकिमचंद्रांविरुद्ध ओरड करण्यास सुरुवात केली. राज्यद्रोहाचा आरोप ओढवून घेणे, त्यांच्यासारख्या ३३ वर्षे सरकारी नोकरी केलेल्यास परवडणे शक्य नव्हते. म्हणून 'आनंदमठ' ही धगधगती कादंबरी दूसऱ्या आवृत्तीत त्यांनी सौम्य केली. तरी त्यात 'वंदे मातरम' हे स्फर्तिगीत समाविष्ट केल्यामुळे मुळ परिणाम साधतच होता. आनंदमठ आणि वंदे मातरम् यांनी अनेक देशभक्तांना स्फूर्ती दिली आणि त्यातील अनेकजण 'वंदे मातरम्ऽऽ' असा घोष करीत देशासाठी फाशी गेले. याची मुळ प्रेरणा महाराष्ट्रातून झिरपली आहे याचा रास्त अभिमान आपल्याला वाटायला हवा. **- मधुसूदन फाटक** चर्नी रोड, मुंबई.

१४ नोव्हेंबर रोजी प्रसिद्ध झालेल्या 'वन्देमातरम्'विषयीच्या सुरेश चांदवणकर यांच्या लेखावरील ५ डिसेंबरच्या अंकातील मध्सूदन फाटक यांची प्रतिक्रिया वाचली,

'वन्दे मातरम' हे काव्य आणि 'आनंदमठ' ही कादंबरी या दोन्ही साहित्यकृती बंकिमचंद्रांच्या आणि भारतीय साहित्यातील युगप्रवर्तक साहित्यकृती आहेत. मात्र मुळात या दोन्ही स्वतंत्रपणे लिहिल्या आहेत. 'आनंदमठ' ही कादंबरी 'बंगदर्शन' या बंगाली पत्रिकेतन १८८० पासून क्रमशः प्रकाशित होत होती. १८८२ मध्ये पुस्तक स्वरूपात ती प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीच्या कथानकावर आद्य क्रांतिकास्क वास्त्वेव बळवंत फडके यांच्या चरित्राचा प्रभाव आहे. लेखकाने लिहिल्याप्रमाणे डॉ. विमानविहारी मृज्मदार आणि चित्तरंजन बंडोपाध्याय यांसारख्या साहित्यकांनीही हेच अनुमान काढले आहे. प्रत्यक्ष बंकिमचंद्रांच्या

मिळत नाही.

वास्देव बळवंतांच्या उठावाप्रमाणेच १७६२ ते १७७४ या काळात बंगालमधील दिनाजपूर-ढाका परिसरात झालेल्या संन्याशांच्या वन्देमातरमुची निर्मिती झाली नाही. आनंदमठची

बंकिमचंद्रांनी 'आनंदमठ'मध्ये केला आहे. या आनंदमठ कादंबरीसारखे कोंदण 'वन्दे मातरम्'ला लाभले. परंतु 'आनंदमठ'साठी

'वन्दे मातरम्'ची नव्हे,

'आनंदमठ'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून

उठावाचाही आधार या कादंबरीला आहे. ५० हजारांहुन अधिक हिंदु-मुस्लिम सैन्याने इंग्रजांवर हल्ला चढविला. यात मजनू शहा, चिराग अली, कृपानाथ, अनुप नारायण असे नेते पृढे होते. यातील अनेक संन्यासी नवाबी सेनेतन काढन टाकल्यामुळे इंग्रजांना शत्रू मानणारे सैनिक होते. या दोन्ही उठावांच्या 'सरकारी गॅझेटियर्स'मधील

प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली हे अनेक अभ्यासकांनी मान्य केले आहे; पण 'वन्दे मातरम्'ची प्रेरणा मात्र वास्देव बळवंतांचे चरित्र किंवा महाराष्ट्रातुन मिळाली नाही. याचे कारण वन्दे मातरम्चा जन्म आनंदमठपूर्वी पाच वर्षे

ः बंगालमधील एक साहित्यिक ईश्वरचंद गुप्त

ईश्वरचंद्र गुप्त यांनी १८६६ मध्ये त्यांच्या कवितेत भारताचा उल्लेख 'जननी भारतभूमी' असा केला होता.

'जननी भारत भूमि, आर केन थाक तुमि। धर्मरूप भूषाहीत हये, तो मार कुमार यत। सकलेई ज्ञान हत, मिछे केन मर भार नये। त्याचप्रमाणे 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस'चे पूर्वरूप असलेल्या हिंदु मेळ्याच्या ११ एप्रिल १८६८ च्या दुसऱ्या अधिवेशनात रवीन्द्रनाथांचे थोरले बंधू सत्येंद्रनाथ यांनी लिहिलेले 'जय भारतेर जय' हे गीत गायले गेले होते. या गीताचा 'महागीत' असा गौरव बंकिमचंद्रांनी 'वंगदर्शन'मध्ये एक लेख लिहन केला होता.

या दोन गीतांशिवाय १८७० ते १८७५ या काळातील काही घटनांम्ळे वन्दे मातरम्चे बीजारोपण बंकिमचंद्रांच्या मनात झाले होते. 'चे चंडा' या गावातील गंगातीरावरील घराच्या व्हरांड्यात वर्षा ऋतृतील एका संध्याकाळी

C de la

सचावे असे वाटत असताना शब्द मात्र आकाराला येत नव्हते आणि अचानक गंगेच्या पात्रात मासेमारी करणाऱ्या कोळ्यांच्या नावेमधुन स्वर ऐकु आले

'साधो आंछे, मा, मने।'

दुर्गाबले प्राण व्यजिब जान्हवी जी वने॥ गंगेच्या प्रवाहाला दुर्गारूप मानून त्यासाठी आम्ही सर्वस्वप्राणही अर्पण करू अशा आशयाच्या या लोकगीताच्या शब्दांनी बंकिमचंद्रांच्या मनातील अस्वस्थता नष्ट झाली. १८७२ च्या सुमारास घडलेली ही घटना स्वतः बंकिमचंद्रांनीच लिहन ठेवली आहे. 'वन्दे मातरम्' या गीत निर्मितीच्या काळात (१८७५) बंकिमचंद्र त्यांच्या नैहाटी कांटालपाडा या जन्मगावी निवासास होते. 'बंगदर्शन'चे संपादक म्हणून ते तेथूनच काम पाहात होते.

'वन्दे मातरम्' निर्मितीच्या एकच महिना आधी लिहिलेल्या आमार दुर्गीत्सव या लेखात त्यांनी 'वन्दे मातरम्'मधील वर्णन अतिशय तेजस्वी भाषेत गद्यात्मक स्वरूपात लिहिले आहे. 'कमलाकान्त' बंकिमचंद्रांचा मानसप्त्र. ही मातृभूमीच्या, भारतमातेच्या दर्शनाची व्याकुळता, प्रत्यक्षदर्शन आणि त्यामुळे स्तंभित झालेला व भक्तीभावाने तिच्या चरणी लीन झालेला कमलाकान्त अतिशय समर्थपणे बंकिमचंद्रांनी रेखाटला आहे.

म्हणूनच प्रदीर्घ अशा चिंतनातून भारतभूमीचे स्वरूप त्यांच्या मनात साकार झाले होते. अविश्रांत तपस्येनंतर एखाद्या ऋषिमुनीसारख्या महात्म्याला देवाचे दर्शन व्हावे तसे बंकिमचंद्रांच्या बाबतीत झाले असावे. पण हे दर्शन झाल्यानंतर मात्र बंकिमचंद्रांनी एका आवेगात कार्तिक शु. ९- १८७५, ७ नोव्हेंबर या दिवशी हे गीत पूर्ण केले. 'वन्दे मातरम्' हे गीत 'आनंदमठ'पेक्षा संपर्णपणे स्वतंत्रपणे निर्माण झालेली साहित्यकृती आहे. 'आनंदमठ'र्मध्ये त्याला केंद्रीय स्थान मिळाले असले तरी आनंदमठ या कादंबरीसाठी म्हणून मुद्दाम हे गीत लिहिले गेले नाही. या कादंबरीमुळे हे गीत लोकांपर्यंत अधिक प्रमाणात पोहोचले तरी या कादंबरीचा विचार न करताही या गीताचे स्थान

पण वन्दे मातरमुच्या निर्मितीशी मात्र या घटनांचा कोणताही संदर्भ वा संबंध नाही. लेखकाने लिहिल्यानुसार महाराष्ट्रातील या आद्य क्रांतिकारकाचे झंझावाती जीवन 'वन्दे मातरम्'शी नव्हे; तर आनंदमठ या कादंबरीशी निगडीत

स्रेश चांदवणकर यांनी लेखात उल्लेख केलेल्या व या जन्मदिनी वन्दे मातरम्च्या शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी वर्षाच्या निमित्ताने पणे येथे प्रकाशित झालेल्या 'वन्दे मातरम्- एक शोध' या पुस्तकात या घटनांचा सविस्तर परामर्ष घेतला आहे.

- मिलिंद प्रभाकर सबनीस

हा बादरायण संबंध कशासाठी?

'वंदे मातरम्ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून मिळाली' हा ५ डिसेंबरच्या 'लोकरंग' पुरवणीतील लेख वाचला. वास्तविक लेखातले अभ्यासपूर्ण संदर्भ पाहिले, तर केवळ 'आनंदमठ' ही कादंबरी लिहिण्याचीच प्रेरणा बंकीमबाबूंना महाराष्ट्राचे क्रांतीवीर वास्त्वेव बळवंत फडके यांच्या उज्ज्वल इतिहासातून मिळाली इतकेच महाराष्ट्राचे ऋण मान्य करावे लागेल. कारण कादंबरी लिहीत असताना त्यांना 'वंदे मातरम्' हे गीत स्फुरले. ते त्या कादंबरीच्या कथानकात चपखल बसले व त्याला नंतर राष्ट्रगीताची मान्यताही मिळाली. याचे संपूर्ण श्रेय बंकिमचंद्रांच्या काव्य प्रतिभेलाच द्यावे लागेल, असे मला वाटते. त्यामुळे 'वंदे मातरम्'ची प्रेरणा महाराष्ट्रातून झिरपली, असा बादरायण संबंध जोडून उगीचच महाराष्ट्राची अस्मिता जागविण्यात काय अर्थ आहे ?

रा. पं. नाडकर्णी, माहीम, मुंबई.

जीव लावणारी आई

'चौऱ्यांशी वर्षांची श्यामची आई' हा कमलाकर नाडकर्णी यांनी वनमालाबाईशी केलेला वार्तालाप (लोकरंग, २१ नोव्हेंबर) चटकन ४०-४५ वर्षांपर्वीच्या आमच्या रम्य बालपणीच्या काळात घेऊन गेला.

त्यावेळी 'श्यामची आई' चित्रपट आम्हा मुलांना खूप आवडला होता. विशेषत: त्यामधली गोरी घारी देखणी 'प्रयामची आई' आई

'वेद मानरम 'अतिनाच्या १२५ ल्या वद्यापनदिनानिमित्त सीदाहरण ज्यारज्यान -विषय - राष्ट्रवाद आणी जीत वक्तं - डां॰ अशोव रामडे, संगीतज्ञ स्माळ - पूरंदरे समागृह, पायमा मजला साहिस संध मंदिर, जिरगांव, मुंबर रिनेगार दि १८ मार्जेवर १९९९ रोजी सायवाकी पाप वाजता सर्वाता रमेहपूर्वय मिमना। आगात्र -'सासायरी आंदु इंडियन रेवांड ब्रेक्सरी,' नुंबर.